

תוכן העניינים

ז	רשימת התמונות
יא	פתח דבר
1	שרית שלר-עיני מתן תורה: שפה חזותית וזהות קהילתית במרחב הפולחני האשכנזי של ימי הביניים
31	נטע אמיר ואיריס שגריר רדיפת היהודים במסע הצלב הראשון: ליטורגיה, זיכרון ותרבות חזותית במאה התשע עשרה
61	גלית נגה-בנאי הקופסה מסאמאגר: תמונות מפולחן הצלב ברומא במאה החמישית
87	נועם ידין-עברון שפחת האל ושפחת הבית: סצנת הביקור ויחסי צופה-דימוי בכנסייה במאה השישית
115	אורי יעקב מקורות ההשראה למסעי הצלב המוקדמים וייצוגם בשירים מולחנים
144	איריס שגריר המרחב הצלילי של ירושלים הצלבנית
161	נטע אמיר התהוות דרך הייסורים בירושלים: תחילת הדרך

177	אביה שמש המוזיקה כשער ההלל: דימויים מוזיקליים על דרכי העלייה לרגל לסנטיאגו דה קומפוסטלה במאה השתים עשרה
194	יוסי מורי הליטורגיה של נזר הקוצים בימי הביניים: מוזיקה, יחסי ציבור ופולחן
221	מפתח

צליל, דימוי ומרחב: ליטורגיה ואמנויות כמעצבי זיכרון תרבותי בימי הביניים

פתח דבר

בשנת 351 לסה"נ, זמן קצר כנראה לפני שהתמנה לכישוף העיר ירושלים, כתב קירילוס מירושלים (Cyril of Jerusalem, ca. 351-386) מכתב לקיסר קונסטנטיוס השני וסיפר על חיזיון שבו הוא ושאר בני העיר ראו בשמי ירושלים ב-7 במאי צלב זוהר מעל כנסיית הקבר, שנמתח עד מעל הר הזיתים. החיזיון בירושלים רמז על העתיד להתרחש בעיר באחרית הימים, בעת שיופיע הצלב ויבשר על בואו השני של ישוע. הזיקה בין האירוע למקום קיבלה חיזוק בדמות חג חדש, חג הופעת הצלב, הנחוג עד היום בכנסיית הקבר בירושלים. באותו מכתב, הזכיר קירילוס לקיסר, שקונסטנטיוס אביו היה מי שמצא את הצלב הקדוש בירושלים. סיפור מציאת הצלב הקדוש אכן סופר ככל הנראה לראשונה בירושלים בתקופת הבישופות של קירילוס, אלא שמרבית הגרסאות המאוחרות יותר של אגדת מציאת הצלב מייחסות את גילוי המקום שבו נטמן הצלב הקדוש דווקא לסבתו של קונסטנטיוס השני, הקיסרית הלנה. ייתכן שמסורות מאוחרות אלה נוצרו ברומא, שם נקברה המלכה האם. ככל מקרה, שרידי הצלב האמיתי הגיעו לרומא עם אדם ממשפחת הקיסר, וייתכן שכבר במאה החמישית חגגו שם את יום מציאתו (*Inventio Crucis*). גם לקונסטנטינופוליס הגיע שריד של הצלב, ובמאה השישית שלחו הקיסר יוסטינוס השני והקיסרית סופיה פיסה ממנו לפואטייה (Poitiers), בעבור המלכה ואם המנזר רדגונדיס (Radegundis ca.520-587). שריד הצלב האמיתי התקבל בהתרגשות ונישא בתהלוכה לקפלה שהוכנה במיוחד בעבורו במנזר והוקדשה תחילה למרים אמו של ישוע, ובעקבות בוא השריד הקדוש הוקדשה מחדש, הפעם לצלב הקדוש. לרגל המאורע חיבר המשורר וננטיוס פורטונטוס (Venantius Fortunatus) שני המנונות בשבח הצלב ובהם ההמנון *Vexilla Regis Prodeunt* (530-609) עד היום במהלך תפילת הערבית (Vespers) ובתהלוכת יום שישי הטוב. לאחר שכבשו הצלבנים את ירושלים ובנו מחדש את כנסיית הקבר במחצית הראשונה של המאה השתים עשרה, הם הכירו את החג והקפידו לחוג אותו ברוב כבוד והדר. לחג נוסף אז נופך מיוחד בכך שקבעו אותו כאחד משני הימים בשנה שבהם פתחו את שער הזהב (נוסף על חגיגת יום ראשון של כפות התמרים) והובילו את שריד הצלב האמיתי דרכו בתהלוכה. בממלכת ירושלים הלטינית, הצלב הקדוש, נוסף

על משמעויותיו ההיסטוריות, נתפס כעדות לתמיכת האל במפעל הצלבני וכמגן הממלכה מפני אויביה. וכך, חג שמוצאו בירושלים נחוג בלוח השנה האוניברסלי של הכנסייה, אלא שבירושלים נוספה לו משמעות אידאולוגית בת הזמן, רלוונטית למקום הקדוש, כזאת שלא יכלה להיות לו בשום מקום אחר.

הקפיצות הגדולות בשנים ובמרחבים הגיאוגרפיים, שנזכרו כאן בפשטנות מסוימת, נועדו להמחיש בפסקה אחת כיצד יש בכוחן של מסורות מקומיות, במקרה זה חג בעל צביון ירושלמי מובהק, לפרוץ גבולות של זמן ומרחב. אף כי צירוף המילים 'מסורת ו'דינמית' נדמה כמגלם סתירה פנימית, הרי סתירה זו, כפי שהראו החוקרים הגרמנים יאן אסמן ואליידה אסמן (Jan Assmann Aleida Assmann, 1987) אופיינית לתשתיות של מבני הזיכרון התרבותי (cultural memory). מחד גיסא נולדת מסורת מקומית המתייחסת לעבר במסגרת קבועה, מחזורית וממוחזרת, ומאידך גיסא משתנה מסגרת זו על פי הזמן והמקום תוך שהיא בונה ומבטאת מבנים שונים של זהויות משותפות.

לדימויים חזותיים ולטקסים ליטורגיים ונגינתם יש תפקיד מרכזי בהפעלת הזיכרון האישי והקולקטיבי. הליטורגיה הנוצרית מאפשרת למאמינים לחיות מחדש, באורח סמלי, את חייו של ישוע עלי אדמות ואת הסעודה האחרונה שלו עם תלמידיו בטקס האֶוֹכְרִיסְטִיָה. הפולחן הנוצרי מביא את המאמינים לקשר יומיומי עם האירועים השונים העומדים בבסיס אמונתם, ומכין אותם לקבל את החסד האלוהי ואת הבטחת הישועה. הדימויים והטקסים/הריטואלים מזכירים באופנים רבים ומגוונים את העבר ומנכיחים אותו. כותבים בימי הביניים הזכירו שוב ושוב שלתמונות יש תפקיד של recordatio, 'היזכרות', במאורעות מן העבר, בין שזה העבר המקראי, הנוצרי הקדום, ובין שזה העבר הקרוב יותר של הקהילה הזוכרת.

במאמרים המקובצים בכרך שלפניכם מוצגים מחקרים על המסורות הסמליות המשתקפות בליטורגיה ובאמנויות, אלה שמניעות ומעצבות משמעות בזיכרון התרבותי המקומי והאוניברסלי, והן נגישות (במידה זו או אחרת) לכל שכבות החברה. כותבי המאמרים בוחנים כל אחד ואחת במחקרו כיצד נבנו הנרטיבים וכיצד עוצב הזיכרון התרבותי של קבוצות בחברת ימי הביניים בארץ הקודש ובאירופה באמצעות טקסטים, טקסים ומדיה חזותית, שיצרו יחדיו דימויים של זהות. הם מבקשים לדעת איזו מערכת חוקים ויזואלית, כתובה ומושמעת, קבעה מה על המאמינים הנוצרים או היהודים בימי הביניים לטפח בזיכרוןם, ובכך חיזקה את זיקתם למערכת התרבותי הכולל והפכה אותם לחלק ממנו.

יאן ואליידה אסמן הדגישו את חשיבותה של המסורת הממוסדת בבניית הזיכרון התרבותי על פני התקשורת הבינאישית והחוויות הפרטיות; הזיכרון התרבותי נוצר מן המסורת הסמלית המוסדית ובה בעת משמר אותה. הכנסייה, למשל, מנציחה סיפורי עבר באמצעות צירוף של דימויים טקסטואליים, מוזיקליים, טקסיים וצורניים עם פעילות תקשורתית ממוסדת של תפילה, דקלום או קריאה בקול, השתתפות פעילה בשימור מועדי הנצחת העבר וקיום מצוות (recitation, practice).

(observance). אבי ורבורג (Aby Warburg), שמחקרו התרכז בעיקר בשפה הצורנית ופחות בהיבטים החברתיים, כינה את הצירופים הללו 'איים בזמן', המאפשרים התבוננות רטרוספקטיבית. 'איים' אלה, לדברי האסמנים, מציירים בזיכרון התרבותי אופק קבוע. לחברה מסוימת יש עבר משותף ואופק בלתי משתנה, ובין הקצוות האלה פועל בהווה הזיכרון התרבותי. הזיכרון התרבותי קובע מי שייך לחברה, לקהילה, ומי לא. הוא מעצב את המסגרות שבתוכן מתייחסים לעבר המשותף, מבקרים, משמרים ומעבירים אותו לדורות הבאים. בהיותו הציר המקשר בין סיפורי העבר לבין העתיד, הזיכרון התרבותי, כפי שראינו בדוגמה למעלה, מכווון גם לעתיד האסכטולוגי. לפיכך הזיכרון התרבותי מעניק לחברה ששומרת עליו ומטפחת אותו מבט אל העבר ואופק לעתיד. הוא עושה זאת בעקיבות ובשיטתיות תוך עיבוד, פיתוח וטיפוח של דימויים פיקטוריאליים, מוזיקליים, טקסטואליים וריטואליים בקהילה. הוא מאפשר ליצור ולקיים מערכת ערכים עם סדר עדיפויות מחייב. מתוך רצון להתחבר אל העבר, מתוך חשש להתנתק ממנו, חשש מלחזור על טעויות ותקוות לגאולה, מקיימת הקהילה את החוקים הכתובים והוויזואליים המאפשרים לה להתבונן בעצמה, להגדיר את עצמה (אל מול אחרים) ולבסס את זהותה על קנון כתוב ועל שפה צורנית.

בעשורים האחרונים מהווים מאפייני הזיכרון התרבותי אבני פינה למחקרים בין־תחומיים במדעי הרוח והחברה. הם משמשים גם בסיס משותף למאמרים בספר זה המשקפים תחומי חקר שונים בימי הביניים. המאמרים עוסקים בדינמיקה המונעת בין היתר מתחרות על הזיכרון ומגרסאות שונות של הנרטיב הקיבוצי, תוך הדגשת הזיקה בין אמנות לליטורגיה, והחלק של שני תחומים אלה, ביחד ולחוד, בבניית זיכרון תרבותי בימי הביניים, בהקשר המוסדי המקומי ובהקשר הרחב יותר. המאמרים מציגים דיון באסטרטגיות הניכרות במסורות הכתובות – המוזיקליות והוויזואליות, שמטרתן בניית 'מנהרת זמן' לאירועי העבר בחלל המקודש. הספר מאפשר להתעמק בכל אחת לחוד ולהשוותן זו לזו תוך התייחסות להקשר ההיסטורי, הפוליטי, החברתי והדתי.

הופעתו של ספר זה מסכמת את פעילותה של קבוצת 'צליל דימוי ומרחב' במרכז מנדל סכוליון, הפועל במסגרת בית הספר ע"ש ג'ק, ג'וזף ומורטון מנדל ללימודים מתקדמים במדעי הרוח באוניברסיטה העברית בירושלים. אנו מודים למרכז מנדל על שלוש השנים המעשירות שעברו עלינו בבניין היפה, המואר מן החוץ ומן הפנים בזכות האנשים והאוירה המיוחדת השוררת בו. בית הספר התוסס שהוקם בנדיבותו של מר מורטון מנדל והובל בידי פרופ' ישראל יובל, המקפיד לקיים בו פעילות מסקרנת, פתוחה ומגוונת, הוא דוגמה ומופת לקהילת שיח למדנית.

במהלך שלוש השנים 2015–2018 זכינו לעבוד יום יום על מחקרינו תוך כדי אינטראקציה מעשירה עם חברי המרכז, וללמוד מתחומי מחקרם המגוונים. אנו מודים לחברי הקבוצות האחרות שחלקו איתנו שיחות, סיורים לימודיים, סמינרים והרצאות, ושיתפו עימנו בנדיבות את הידע שלהם ואת זמנם. תודה מיוחדת שלוחה

לקרן שגיא ולמיה שרמן, מנהלות אדמיניסטרטיביות משכמן ומעלה, ולצוות המרכז האיכותי שליווה אותנו בשלוש השנים. פרופ' דניאל שוורץ המנהל האקדמי של מרכז סכוליון הוא מופת של למדנות, סבלנות ומנהיגות אקדמית. כולנו חבים לו רבות על עצתו הטובה ודלתו הפתוחה תמיד. עוזרת המחקר של הקבוצה, עוזיה קפלן, ליוותה את פעילות הקבוצה ותרמה לה ביוזמות מבורכות ובהקפדה על כל עניין, קטן כגדול. כל אלה שולבו לכלל זכות נדירה שזכינו בה, לקיים מפגש אינטלקטואלי וחברתי דינמי על בסיס יומיומי, שפירותיו, בחלקם, מובאים בכרך זה.

העורכים: גלית נגה-בנאי, איריס שגריר, שרית שלו-עיני, יוסי מורי.

Contents

Abstract	v
Sarit Shalev-Eyni, The Five Tablets of the Law: Communal identity, Liturgy and the Visual Language	1
Netta Amir and Iris Shagrir, The Memory of the 1096 Rhineland Massacres in Nineteenth-century French Visual Culture	31
Galit Noga-Banai, The Casket from Samagher (Croatia): Picturing the Adoration of the Cross in Fifth-century Rome	61
Noam Yadin Evron, Another Handmaid's Tale: The Scene of the Visitation and Image-Viewer Relations in the Sixth Century Church	88
Uri Jacob, Sources of Inspiration for Crusading in Medieval Lyric and Music	116
Iris Shagrir, The Soundscape of Crusader Jerusalem	145
Netta Amir, The Formation of the Way of the Cross: First Steps	162
Avia Shemesh, Music as the Portal of Glory: The Musical Portals of the Pilgrimage Routes to Santiago de Compostela in the Twelfth Century	178

Yossi Maurey,
The Liturgy of the Crown of Thorns: Medieval Music, Public Relations,
and Ritual

195

Liturgy, Arts and the Construction of Cultural Memory in the Middle Ages

Abstract

The study of liturgy is intrinsically interdisciplinary and comprises elements of music, drama, theater and devotion that are of great consequence to believers and scholars far and wide. Liturgy is both history and theology, purporting to reflect and propagate values that inform individuals and communities alike, playing a vital role in the construction of sacred and lay memory and identity. As a multi-sensory experience, liturgy maintains a dynamic relationship with the surrounding space and its visual components, including art, artifacts and architecture.

The essays in this book examine diverse aspects of liturgy and the arts, and were written by scholars working in the disciplines of musicology, social and cultural history, art history, material culture, and the history of the Jews and Christians in the Middle Ages and beyond. The articles engage in a comparative and interdisciplinary discourse, in order to contextualize the liturgical practices within the production of medieval cultural memory, and within the symbolic traditions expressed through liturgy and the arts. Primary sources include texts, rituals, music and visual media from Western Europe (Christian and Jewish) and the Latin Levant. The study of written, visual and musical constructs identifies the values and ideals conveyed and instilled through Jewish and Christian liturgical commemoration, and explores how these activated the faithful's idea of community and their place within it.